ॐ
-पाठ-माला
[अध्ययन करनेका सुगम उपाय]
एकादश ११ भाग
लेखक
पं. श्रीपाद दामोदर सातवलेकर
साहित्य-वाचस्पति-गीतालंकार
मूल्य ६० पैसे
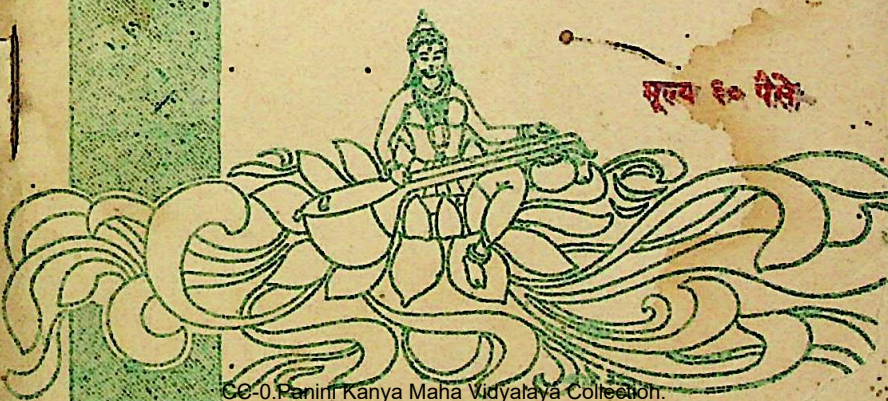
संस्कृत भाषाके अध्ययन
करनेका सुगम उपाय

११

संस्कृत-पाठ-माला।

भाग ११ वां

लेखक
पं. श्रीपाद दामोदर सातवलेकर

पारडी [जि. बलसाड]

सर्वनामोंके रूप

इस पुस्तकमें नपुंसकलिंगी हलन्त नामोंके रूप, संख्यावाचक शब्दोंके रूप, तथा सर्वनामोंके रूप बनानेका सुगम उपाय बताया है। पाठक यदि इसका उत्तम अध्ययन करेंगे, तो उनको संपूर्ण ' सर्वनामों ' के रूप बनाना सुगमतासे आ सकता है।

इस समयतक पाठकोंको संधि-विचार, तथा पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, नपुंसक-लिंगी नामों और सर्वनामोंके रूपोंके साथ अच्छी प्रकार परिचय हो चुका है। अब अगले पुस्तकमें समासोंका परिचय करायेंगे।

लेखक
श्रीपाद दामोदर सातवलेकर

बारहवीं आवृत्ती
संवत् २०२६, शके १८९१, सन् १९७०

मुद्रक व प्रकाशक :
वसन्त श्रीपाद सातवलेकर,
स्वाध्याय-मंडल, भारत-मुद्रणालय,
पोस्ट-' स्वाध्याय मंडल, (पारडी) ' पारडी [जि. बलसार]
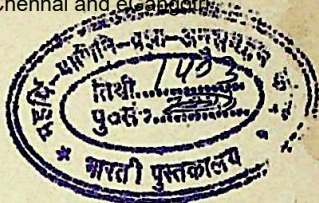
संस्कृत-पाठ-माला

एकादशो भागः ।

पाठ १

अब इस पाठमें व्यंजनान्त नपुंसकलिंगी शब्दोंके रूप बताये जाते हैं—

जकारान्तो नपुंसकलिंगः ' असृज् ' शब्दः ।

१	असृक्, असृग्	असृजी	असृञ्जि
सं०	हे असृक्, असृग्	हे असृजी	हे असृञ्जि
२	असृक्, असृग्	असृजी	असृञ्जि
३	असृजा,	असृग्भ्याम्,	असृग्भिः
	अस्ना	असभ्याम्	असभिः
४	असृजे,	असृग्भ्याम्	असृग्भ्यः
	अस्ने	असभ्याम्	असभ्यः
५	असृजः	असृग्भ्याम्,	असृग्भ्यः,
	अस्नः	असभ्याम्	असभ्यः

६	असृजः, अस्नः	असृजोः, अस्नोः	असृजाम्, अस्नाम्
७	असृजि, अस्नि, असनि	असृजोः, अस्नोः	असृक्षु, असत्सु

सूचना ।

'असृक्' शब्दके अर्थ 'रक्त, रुधिर, खून' आदि हैं और इस शब्दके प्रत्येक विभक्तिके रूप विलक्षण होते हैं। इसलिये यह शब्द यहां बताया है, अतः पाठक इसका निरीक्षण विशेष प्रकारसे करें।

वाक्यानि ।

तस्य हास्नास्युक्षिता । (अथर्व. ५।५।८)

'(तस्य) उसके (ह) निश्चयसे (अस्ना) रक्तसे (असि) तू है (उक्षिता) सिंचित। अर्थात् 'उसके रक्तसे तू भिगोई गई है।'

अश्वस्यास्नः संपतिता । (अथर्व. ५।५।९)

'(अश्वस्य) घोडेके (अस्नः) रक्तसे (संपतिता) पतित है अर्थात् 'रक्तसे गिरी है।'

तकारान्त नपुंसकलिंग नामोंके रूप 'असृज्' जैसे ही होते हैं।

वाक्यानि ।

१ जगतां पतये नमः = जगतोंके स्वामीके लिये नमस्कार।

२ जगति सर्वे प्राणिनः उत्पद्यन्ते विलीयन्ते च = जगत्में सब प्राणी उत्पन्न होते हैं और लय होते हैं।

३ जगतः आदिकारणं किं अस्ति ? = जगत्का आदि कारण क्या है ?
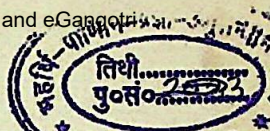
नकारान्तो नपुंसकलिंगो 'ब्रह्मन्' शब्दः।

१	ब्रह्म	ब्रह्मणी	ब्रह्माणि
सं०	हे ब्रह्म, हे ब्रह्मन्	हे ब्रह्मणी	हे ब्रह्माणि
२	ब्रह्म	ब्रह्मणी	ब्रह्माणि
३	ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः
४	ब्रह्मणे	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभ्यः
५	ब्रह्मणः	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभ्यः
६	ब्रह्मणः	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्
७	ब्रह्मणि	ब्रह्मणोः	ब्रह्मसु

याप्रमाणें पुढील शब्दांचीं रूपें होतात—

शब्द ।

वर्मन् = कवच
शर्मन् = नाम
कर्मन् = कार्य
वेश्मन् = घर
वर्त्मन् = मार्ग

सद्मन् = घर
पर्वन् = पर्व
भस्मन् = भस्म
जन्मन् = जन्म
लक्ष्मन् = चिन्ह

वाक्यानि

१ त्वया अद्य किं कर्म कृतम् ? = तूने आज क्या काम किया ?

२ जन्मना शूद्रः भवति परन्तु संस्कारैः द्विजः उच्यते =
जन्मसे शूद्र होता है, परन्तु संस्कारोंसे द्विज कहलाता है ।

३ नरः पुण्येन कर्मणा सद्गतिं प्राप्नोति =
मनुष्य पुण्य कर्मसे सद्गति प्राप्त करता है ।

नकारान्तो नपुंसकलिंगो 'अहन्' शब्दः ।

१	अहः	अह्नी, अहनी	अहानि
सं०	हे अहः	हे अह्नी, अहनी	हे अहानि

२	अहः	अह्नी, अहनी	अहानि
३	अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
४	अह्ने	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
५	अह्नः	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
६	अह्नः	अह्नोः	अह्नाम्
७	अह्नि, अहनि	अह्नोः	अहःसु

वाक्यानि ।

१ अहनि अहनि मनुष्येण शोभनं कर्म एव कर्तव्यम् =
प्रतिदिन मनुष्यको उत्तम कर्म करना चाहिये ।

२ दशभिः अहोभिः अहं तत्र गमिष्यामि =
दश दिनोंसे मैं वहां जाऊंगा ।

३ संवत्सरस्य कति अहानि भवन्ति ? = वर्षके कितने दिन होते हैं ?

४ त्रीणि शतानि पञ्चषष्टि च अहानि संवत्सरस्य भवन्ति =
तीन सौ पैंसठ दिन वर्षके होते हैं ।

सूचना ।

इस प्रकार पाठक शब्दोंके रूप बनाकर वाक्य बनावें । अब निम्नलिखित संधियुक्त वाक्योंको पढकर उसमेंसे संधिका विग्रह करनेका प्रयत्न करें ।

संधि किये हुए वाक्य ।

१ दशभिरहोभिरहं तत्र गमिष्यामि । २ गमिष्याम्यहं तत्राहोभिर्दशभिः । ३ अहमहोभिर्दशभिस्तत्र गमिष्यामि । ४ किमस्त्यादिकारणं जगतः ? ५ त्वया किं कर्माद्य कृतम् ? ६ जन्मनः शूद्रो भवति परंतु संस्कारैर्द्विज उच्यते । ७ भवति शूद्रो जन्मना परंतु संस्कारैरुच्यते द्विजः ।

❀ ❀

पाठ २

पूर्व पुस्तकमें दिये हुए श्लोकोंकी सरल संस्कृत इस पाठमें दी जाती है। इस पाठमें इसका अच्छी प्रकार अध्ययन पाठक करें—

वैशम्पायन उवाच—

युधिष्ठिरस्तं तपसा दग्धकिल्बिषमासाद्य प्रीतो नाम संकीर्तयन् शिरसाऽभ्यवादयत्।

ततः कृष्णा च भीमश्च सुतपस्विनौ यमौ च शिरोभिः राजर्षिं प्राप्य परिवार्योपतस्थिरे।

तथैव पाण्डवानां पुरोहितो धर्मज्ञो धौम्यो यथान्यायं तं संशितव्रतमृषिमुपाक्रान्तः।

स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा पाण्डोः पुत्रान् कुरुश्रेष्ठानन्वजानात्। आस्यतामिति चाब्रवीत्।

महातपा भ्रातृभिः सहासीनं कुरूणामृषभं पार्थं पूजयित्वाऽनामयं पर्यपृच्छत्।

हे पार्थ! अनृते भावं न कुरुषे? कच्चिद्धर्मे प्रवर्तसे? ते च मातापित्रोर्वृत्तिः कच्चिन्न सीदति?

कच्चित्ते सर्वे गुरवो वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः? हे पार्थ! पापेषु कर्मसु कच्चिद्भावं न कुरुषे?

हे कुरुश्रेष्ठ! सुकृतं प्रतिकर्तुं दुष्कृतं हातुं च कच्चिद्यथान्यायं जानासि? न विकत्थसे?

त्वया यथार्हं मानिताः साधवः कच्चिन्नन्दन्ति? वनेषु वसन्नपि धर्ममेवानुवर्तसे?

हे पार्थ! त्वदाचारैर्धौम्यः कच्चिन्न परितप्यते? दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया त्वं वर्तसे किम्?

हे पार्थ! पितृपैतामहं वृत्तं कच्चिदनुवर्तसे? हे पाण्डव! राजर्षियातेन पथा कच्चिद्गच्छसि?

स्वे स्वे कुले पुत्रे वा पुनः नप्तरि जाते पितृलोकस्थाः पितरः शोचन्ति च हसन्ति च किल?

तस्य दुष्कृतेऽस्माभिः किं संप्राप्तव्यं भविष्यति? अस्य च सुकृतेऽस्माभिः शोभनं किं प्राप्तव्यमिति?

हे पार्थ! पिता माता तथैवाग्निर्गुरुश्च पञ्चम आत्मैते यस्य पूजितास्तस्योभौ लोकौ जितौ।

हे आर्य! भगवान् धर्मनिश्चयं यथावन्माऽऽह। एतन्मया यथा-शक्ति यथान्यायं विधिवत्क्रियते॥

समासाः।

१ दग्धकिल्विषः = दग्धं किल्विषं येन। (जिसने पाप जला दिया है) बहु.

२ धर्मज्ञः = धर्मं जानाति ति। (धर्म जाननेवाला) उप. तत्पु.

३ यथान्यायं = न्यायं अनतिक्रम्य। (न्यायको न छोडते हुए) अव्ययी.

४ कुरुश्रेष्ठः = कुरुषु श्रेष्ठः। (कुरुओंमें श्रेष्ठ) सप्त. तत्पु.

५ महातपाः = महत् तपः यस्य। (बडे तपवाला) बहु.

६ अनामयः = न विद्यते आमयः रोगः यस्य। (नीरोगता) नञ् बहु.

७ अनृतं = न ऋतं। (असत्य) नञ् तत्पु.

८ मातापितरौ = माता च पिता च। (माता और पिता) द्वंद्व.

९ त्वदाचारः = तव आचारः। (तेरा बर्ताव) तत्पु.

१० दानधर्मतपःशौचं = दानं च धर्मः च तपः च शौचं च। (दान, धर्म, तप और शुद्धता) द्वंद्व.

११ पितृपैतामहं = पितृपितामहानां इदं। (पिता पितामहोंके संबधी)

१२ राजर्षियातः = राजर्षिभिः यातः। (राजर्षि जिससे गये)

१३ पितृलोकस्थः = पितृलोके तिष्ठति। (पितृलोकमें रहनेवाला)

सूचना ।

नीचे संस्कृतमें प्रश्न पूछकर उसके उत्तर संस्कृतमें ही दिये हैं। इन प्रश्नोत्तरोंका अभ्यास संस्कृत भाषाका ज्ञान बढानेमें अधिक उपयोगी होगा।

प्रश्न– युधिष्ठिरः कस्मै शिरसा अभ्यवादयत् ?

उत्तर– दग्धकिल्बिषं ऋषिश्रेष्ठं युधिष्ठिरः शिरसा अभ्यवादयत् ।

प्रश्न– अनंतरं भीमादिभिः किं कृतम् ?

उत्तर– कृष्णा च भीमश्च यमौ च राजर्षि परिवार्य उपतस्थिरे।

प्रश्न– स धर्मज्ञः मुनिः तान्किम् अब्रवीत् ?

उत्तर– आस्यतां इति ।

प्रश्न– कस्य उभौ लोकौ जितौ ?

उत्तर– यस्य पिता माता तथैवाग्निर्गुरुश्च पंचम आत्मैते पूजिताः तस्य ।

❀ ❀

पाठ ३

नकारान्त नामोंके ' नामन् ' (नाम) शब्दके रूप इस प्रकार होते हैं–

नकारान्तो नपुंसकलिंगो ' नामन् ' शब्दः ।

१	नाम	नामनी, नाम्नी	नामानि
सं०	हे नामन्, नाम	हे नामनी, नाम्नी	हे नामानि
२	नाम	नामनी, नाम्नी	नामानि
३	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
४	नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः
५	नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः
६	नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्
७	नाम्नि, नामनि	नाम्नोः	नामसु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—

शब्द ।

व्योमन् = आकाश	धामन् = स्थान, घर
लोमन् = बाल, केश	सामन् = सामवेदका मंत्र
हेमन् = सुवर्ण	

वाक्यानि ।

१ अग्नौ हेम्नः शुद्धिः भवति = अग्निमें सोनेकी शुद्धता होती है ।
२ व्योम्नि वायुः संचरति = आकाशमें वायु संचार करता है ।
३ स पण्डितः साम्नः गायने प्रवीणः = वह पंडित सामके गानमें प्रवीण है ।
४ हेम्ना सह मौक्तिकं अपि देहि = सोनेके साथ मोती भी दे ।

(स) षकारान्तो नपुंसकलिंगो ' धनुष् (स्) ' शब्दः ।

१	धनुः	धनुषी	धनूंषि
सं०	हे धनुः	हे धनुषी	हे धनूंषि
२	धनुः	धनुषी	धनूंषि
३	धनुषा	धनुर्भ्याम्	धनुर्भिः
४	धनुषे	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्यः
५	धनुषः	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्यः
६	धनुषः	धनुषोः	धनुषाम्
७	धनुषि	धनुषोः	धनुष्षु, धनुःषु

इसी रीतिसे निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं। यहां यह स्मरण रहे कि यहां स् अथवा ष् अन्तवाले शब्दोंके रूपोंकी समानता ही है ।

शब्द ।

यजुस् = यजुर्वेद मंत्र	चक्षुस् = आंख
वपुस् = शरीर	हविस् = हविर्द्रव्य
जनुस् = जन्म	आयुस् = आयुष्य

वाक्यानि ।

१ चक्षुर्भ्यां प्राणिनः पश्यन्ति = (दो) आंखोंसे प्राणी देखते हैं ।

२ हविषा अग्निं वर्धय = हविर्द्रव्यसे अग्निको बढा ।

३ आयुषे वर्चसे बलाय च यतस्व = आयु, तेज और बलके लिये यत्न कर ।

४ यजुषां विज्ञानेन नरः कर्ममार्गस्य ज्ञाता भवति = यजुर्वेद-मंत्रोंके ज्ञानसे मनुष्य कर्ममार्गका ज्ञाता होता है ।

सकारान्तो नपुंसकलिंगः 'पयस्' शब्दः ।

१	पयः	पयसी	पयांसि
सं० हे	पयः	हे पयसी	हे पयांसि
२	पयः	पयसी	पयांसि
३	पयसा	पयोभ्याम्	पयोभिः
४	पयसे	पयोभ्याम्	पयोभ्यः
५	पयसः	पयोभ्याम्	पयोभ्यः
६	पयसः	पयसोः	पयसाम्
७	पयसि	पयसोः	पयस्सु, पयःसु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—

शब्द ।

वासस् = वस्त्र, कपडा	शिरस् = शिर
यशस् = यश	रहस् = एकान्तवास
ओजस् = शारीरिक बल	अम्भस् = जल
मनस् = मन	चेतस् = चित्त
रक्षस् = राक्षस	एनस् = पाप
यादस् = जलचर प्राणी	अंहस् = पाप
छन्दस् = वेद	सदस् = सभा

वाक्यानि ।

१ यशसा तेजसा च वर्धस्व = यश और तेजसे बढ ।

२ तव शरीरस्य ओजः इदानीं कुत्र अस्ति ? = तेरे शरीरकी शक्ति अब कहां है ?

३ रक्षसां पतिः रावणः आसीत् = राक्षसोंका राजा रावण था ।

४ यादांसि जलजन्तवः भवन्ति = जलके प्राणी जलजन्तु होते हैं ।

५ ब्राह्मणेन छन्दसां अध्ययनं कर्तव्यम् = ब्राह्मणको वेदोंका अध्ययन करना चाहिये ।

६ तौ रहसि किमपि वदतः = वे (दो) एकान्तमें कुछ भी बोलते हैं ।

७ सदसि सर्वे सभासदाः आगताः = सभामें सब सभासद आ गये ।

८ जीर्णानि वासांसि विहाय नरः नवानि गृह्णाति = पुराने वस्त्र फेंककर मनुष्य नया लेता है ।

९ यथा प्रणवः छंदसां आद्यः अस्ति, तथैव दिलीपः नृपः महीक्षितां आद्यः आसीत् = जिस प्रकार प्रणव वेदोंका आदि है, उसी प्रकार दिलीप राजा भी सब राजाओंमें प्रथम था ।

१० नरः कायेन, वाचा, मनसा, इन्द्रियैः वा यद्यत् करोति तत् तत् सकलं नारायणाय समर्पयेत् = मनुष्य, काया, वाणी, मन और इन्द्रियां इनसे जो कुछ करता है वह सब नारायणको समर्पित करे।

ॐ ॐ

पाठ ४

रामायणम्।

१ दशरथः सबाष्पं अतिनिःश्वस्य पुनः सुमन्त्रं आह— हे सूत ! चतुर्विधबला चमूः क्षिप्रं प्रतिविधीयतां रामस्य अनुयानार्थं इति। २ तत् श्रुत्वा रामः उवाच— त्यक्तभोगसंगस्य वने वन्येन जीवतः मे किं कार्यं अनुयानेण ? चीराणि एव अनुयन्तु मे। खनित्रं समानयत, गच्छत इति। ३ निर्लज्जा कैकेयी स्वयं चीराणि आहृत्य रामं परिधत्स्व इति प्रोवाच। सः अपि, अवक्षिप्य सूक्ष्मवस्त्रं मुनिवस्त्राणि अधारयत्। तथा च लक्ष्मणः। सीता कौशेयवासिनी लज्जिता तस्थौ। ततः एकं चीरं आदाय

भाषा वाक्य।

१ दशरथ आंसुओंसे भरकर बडा श्वास छोडकर फिर सुमंत्रसे बोले— हे सूत ! चतुर्विध सेना शीघ्र तैयार कर रामके जानेके लिये। २ यह सुनकर राम बोले— भोग-संगको छोडकर वनमें उत्पन्न हुए पदार्थोंसे जीवित रहनेवाले मेरे लिये क्या करना है साथ जानेवालोंसे ? वल्कल ही मेरे साथ जावें। कुदार लाओ, जाओ। ३ निर्लज्ज कैकेयी स्वयं वल्कल लाकर रामसे 'पहनो' इसप्रकार बोली। वह भी, फेंककर बारीक वस्त्र, मुनियोंके वस्त्रोंको धारण करने लगा। वैसा ही लक्ष्मणने किया। सीता रेशमी वस्त्र पहिनी हुई लज्जित होकर खडी रही। इसके बाद एक वल्कल हाथसे उठाकर कंठमें धरके

पाणिना कंठे कृत्वा धर्मज्ञा भर्तारं अपृच्छत्। कथं नु बध्नामि चीरं इति। ४ रामं स्वयं सीतायाः चीरं बध्नन्तं प्रेक्ष्य अन्तःपुरचराः नार्यः नेत्रजं वारि मुमुचुः। ऊचुश्च रामम्। इयं कल्याणी सीता तापसवत् वने वस्तुं नार्हति। पुत्र! नः याचनां शृणु। तिष्ठतु अत्रैव सीता। वसिष्ठः सीतां निवार्य कैकेयीं अब्रवीत्। ५ न गन्तव्यं वने देव्या सीतया। सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनां आत्मा हि दाराः। अतः इयं रामस्य आत्मा सीता अत्र मेदिनीं पालयिष्यति। अथ च यदि वैदेही वनं यास्यति, वयं अपि तां अनुयास्यामः। ततः त्वं एका दुर्वृत्ता शाधि शून्यां वसुधाम्। न तत् भविता राष्ट्रं यत्र रामः भूपतिः न। वनं एव राष्ट्रं भविता यत्र रामः निवत्स्यति। अतः व्यपनीय चीरं स्नुषायै उत्तमानि आभरणानि वस्त्राणि च देहि। ६ राजा दशरथः कैकेयीं अब्रवीत्—सत्यं वसिष्ठः गुरुः आह। हे अधमे! वैदेह्याः कः अपराधः त्वया दृष्टः।

धर्म जाननेवाली अपने पतिसे पूछने लगी कि कैसे भला बांधते हैं वल्कल? ४ राम स्वयं सीताका वल्कल बांध रहा है यह देखकर अंतःपुरनिवासिनी स्त्रियां नेत्रके आंसू बहाने लगीं। बोली और रामको। यह कल्याणी सीता तापसोंके समान वनमें रहने योग्य नहीं है। हे पुत्र! हमारी प्रार्थना सुन। रहे यहां ही सीता। वसिष्ठ सीताका निवारण कर कैकेयीसे बोला। ५ नहीं जाना चाहिए वनको सीता देवीने। सब कुटुंबियोंकी आत्मा धर्मपत्नी है। इसलिये यह रामकी आत्मा सीता यहां भूमिका पालन करेगी। अब यदि सीता वनको जावेगी तो हम भी उसके पीछे जायेंगे। पश्चात् तू अकेली दुराचारिणी शासन कर शून्य पृथ्वीका। नहीं वह होगा राष्ट्र जहां राम राजा नहीं है। वन ही राष्ट्र होगा जहां राम रहेगा। इसलिये वल्कल हटाकर बहूके लिये उत्तम आभूषण और वस्त्र दो। ६ राजा दशरथ कैकेयीसे बोले— सत्य वसिष्ठ गुरुने कहा। हे नीच! सीताका कौनसा अपराध

एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः अब्रवीत् । सिद्धः अस्मि वनवासाय इति । ७ मुनिवेषधरं रामं समीक्ष्य सह भार्याभिः राजा विगतचेतनः बभूव । मुहूर्तात् तु संज्ञां प्रतिलभ्य सुमन्त्रं अब्रवीत्-त्वं हयोत्तमैः रथं संयोज्य आयाहि । प्रापय महाभागं रामं इतः जनपदात् परम् । ८ राज्ञः वचनं आदाय सुमन्त्रः शीघ्रं रथं योजयित्वा तत्र आगतः । सीतारामलक्ष्मणाः राजानं प्रदक्षिणीचक्रुः । रामः जननीं च अभ्यवादयत् । लक्ष्मणः सुमित्रायाः चरणौ जग्राह ।

तूने देखा ? ऐसा बोलनेपर पितासे रामने कहा कि— वनवासके लिये मैं सिद्ध हूं । ७ मुनिका वेष धारण किये हुए रामको देखकर स्त्रियोंके साथ राजा मूर्छित हुआ । घडीभरके पश्चात् जागृत होकर सुमन्त्रसे बोला- तुम उत्तम घोडे रथको जोडकर आवो । पहुंचाओ महा भगवान् रामको इस राज्यसे बाहर । ८ राजाका भाषण लेकर सुमन्त्र शीघ्र रथ जोडकर वहां आया । सीता, राम और लक्ष्मणने राजाकी प्रदक्षिणा की । रामने माताको प्रणाम किया । लक्ष्मणने सुमित्राके चरण पकडे ।

सूचना ।

अब नीचे संधियुक्त वाक्य दिये हैं । इन वाक्योंको शब्दोंमें आगेपीछे करके संधि करें, तो भी वेही वाक्य कैसे अलग पद्धतिसे परंतु उसी अर्थके ही बनते हैं यह देखिये—

संधि किये हुए वाक्य ।

१ सिद्धोऽस्मि वनवासायेति । सिद्धो वनवासायास्मीति । २ ब्रुवंतमेवं पितरं रामोऽब्रवीत् । रामो ब्रुवन्तमेवं पितरमब्रवीत् । ३ रामो जननीं चाभ्यवादयत् । रामोऽभ्यवादयज्जननीं च । रामो जननीमभ्यवादयच्च । ४ पुनः सुमन्त्रमाह दशरथः सबाष्पमतिनिःश्वस्य । सबाष्पमतिनिःश्वस्य सुमन्त्रं पुनराह दशरथः । ५ चतुर्विधा चमूः क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् रामस्यानुयात्रार्थम् । अनुयात्रार्थं रामस्य क्षिप्रं प्रतिविधीयतां चतुर्विधा चमूः । ६ त्यक्त-

भोगसंगस्य वने वन्येन जीवतो मे किं कार्यमनुयात्रेण ? अनुयात्रेण किं मे कार्यं वन्येन वने जीवतस्त्यक्तभोगसंगस्य ? ७ निर्लज्जा कैकेयी स्वयं चीराणि आहृत्य रामं परिधत्स्व इति प्रोवाच। कैकेयी निर्लज्जा प्रोवाच रामं परिधत्स्वेति स्वयमाहृत्य चीराणि।

ॐ ॐ

पाठ ५

अब इस पाठमें संख्यावाचक कुछ शब्दोंके रूप बताते हैं—

पु. बहु. त्रि (तीन) और 'चतुर् (चार)

	त्रि	चतुर्
१	त्रयः	चत्वारः
सं०	हे त्रयः	हे चत्वारः
२	त्रीन्	चतुरः
३	त्रिभिः	चतुर्भिः
४	त्रिभ्यः	चतुर्भ्यः
५	त्रिभ्यः	चतुर्भ्यः
६	त्रयाणाम्	चतुर्णाम्
७	त्रिषु	चतुर्षु

सूचना।

इस शब्दका अर्थ 'चार' ऐसा होनेसे इसका एकवचन और द्विवचन नहीं होता, इसके बहुवचनके ही रूप होते हैं।

वाक्यानि।

१ चत्वारः मनुष्याः तत्र गताः = चार मनुष्य वहां गये।
२ चतुर्णां विप्राणां एष आश्रमः = चार ब्राह्मणोंका यह आश्रम है।
३ सदसि सर्वे सभासदाः आगताः = सभामें सब सभासद् आ गये हैं।

इसी शब्दके, स्त्रीलिंगमें रूप देखिये—

स्त्रीलिंगः बहुवचनः 'त्रि' तथा 'चतुर्' शब्दः ।

१	तिस्रः	चतस्रः
सं०	हे तिस्रः	हे चतस्रः
२	तिस्रः	चतस्रः
३	तिसृभिः	चतसृभिः
४	तिसृभ्यः	चतसृभ्यः
५	तिसृभ्यः	चतसृभ्यः
६	तिसृणाम्	चतसृणाम्
७	तिसृषु	चतसृषु

वाक्यानि ।

१ चतसृषु पाठशालासु विद्यार्थिनः पठन्ति=
चार पाठशालाओंमें विद्यार्थी पढते हैं ।

२ चतस्रः स्त्रियः तत्र अधुना सन्ति = चार स्त्रियां अब वहां हैं ।

३ चतसृभिः कुमारिकाभिः पुष्पमाला निर्मीयते=
चार कुमारिकाओं द्वारा फूलोंकी माला निर्माण की जाती है ।

४ चतसृभ्यः देवताभ्यः अर्घ्यं यच्छ =
चार देवताओंके लिये पूजासाहित्य दो ।

५ चतसृणां युवतीनां एष गमनमार्गः =
चार स्त्रियोंका यह जानेका मार्ग है ।

उसी शब्दके नपुंसकलिंगमें रूप देखिये—

नपुंसकलिंगः बहुवचनः 'त्रि' तथा 'चतुर्' शब्दः ।

१	त्रीणि	चत्वारि
सं०	हे त्रीणि	हे चत्वारि
२	त्रीणि	चत्वारि

३	त्रिभिः	चतुर्भिः
४	त्रिभ्यः	चतुर्भ्यः
५	त्रिभ्यः	चतुर्भ्यः
६	त्रयाणाम्	चतुर्णाम्
७	त्रिषु	चतुर्षु

वाक्यानि ।

मम चत्वारि मित्राणि सन्ति = मेरे चार मित्र हैं ।

सूचना ।

'चतुर्' शब्दके तीनों 'लिंगोंमें' ये रूप हैं । पुल्लिंग शब्दके साथ पुल्लिंग तथा अन्य लिंगोंके शब्दोंके साथ अन्य लिंगी रूप वर्तने चाहिये । पाठक इस पाठमें दिये वाक्योंसे इस बातका अनुभव करें और वाक्य बनानेका अभ्यास बढावें ।

अब संख्यावाचक 'पञ्चन्' शब्दके रूप देखिये, यह शब्द तीनों लिंगोंमें समान ही है—

पञ्चन् (पांच)

नान्तः पुल्लिंगः बहुवचनः 'पञ्चन्' शब्दः ।

१	पञ्च
सं०	हे पञ्च
२	पञ्च
३	पञ्चभिः
४	पञ्चभ्यः
५	पञ्चभ्यः
६	पञ्चानाम्
७	पञ्चसु

इस प्रकार 'नवन्' (नौ), दशन् (दश) इन शब्दोंके रूप होते हैं। पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, नपुंसकलिंगमें इनके रूप समान ही हैं।

वाक्यानि ।

१ पञ्च पुरुषाः अत्र आगताः = पांच पुरुष यहां आये हैं।
२ पञ्च स्त्रियः तत्र न गताः = पांच स्त्रियां वहां नहीं गईं।
३ पञ्च फलानि मया भक्षितानि = पांच फल मैंने खाये।
४ नव फलानि स कुत्र नयति ? = नौ फल वह कहां ले जाता है ?

अब 'अष्टन् (आठ)' शब्दके रूप देखिये—

नान्तः 'अष्टन्' शब्दो बहुवचनः ।

१	अष्ट	अष्टौ
सं०	हे अष्ट	हे अष्टौ
२	अष्ट	अष्टौ
३	अष्टभिः	अष्टाभिः
४	अष्टभ्यः	अष्टाभ्यः
५	अष्टभ्यः	अष्टाभ्यः
६	अष्टानाम्	अष्टानाम्
७	अष्टसु	अष्टासु

इसके कई विभक्तियोंमें दो दो रूप होते हैं यह ऊपर दिये ही हैं। यह शब्द भी तीनों लिंगोंमें समान ही है।

वाक्यानि ।

१ अष्टौ बालकाः अत्र क्रीडन्ति = आठ बालक यहां खेलते हैं।
२ अष्टानां कुमारिकाणां अद्य गानं भवति =
आठ लडकियोंका आज गायन होता है।
३ अष्टसु पुस्तकेषु एषः श्लोकः दृश्यते =
आठ पुस्तकोंमें यह श्लोक दिखाई देता है।

+ ॐ ॐ

पाठ ६

संस्कृत–वाक्यानि ।

रामायणम् ।

१ ततः सीता हृष्टा रथं आरुरोह । भर्तारं अनुगच्छन्त्यै सीतायै वासांसि आभरणानि च संख्याय श्वशुरः दशरथः ददौ । भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां च आयुधानि कवचानि च ददौ । सर्वान् तान् आरूढान् दृष्ट्वा सुमंत्रः वायुवेगेन रथस्य अश्वान् अचोदयत् ।

२ सबालवृद्धा सा अयोध्या पुरी एतेन परितप्ता । सर्वे जनाः रामं एव अभिदुद्रुवुः । सर्वे जनाः बाष्पपूर्णमुखाः पार्श्वतः पृष्ठतः च तस्थुः सुमन्त्रं ऊचुः च । वाजिनां रश्मीन् संयच्छ । शनैः याहि । द्रक्ष्याम रामस्य मुखम् ।

३ आयसं नूनं हृदयं असंशयं राममातुः, यतः रामे वनं याते न भिद्यते । कृतकृत्या हि वैदेही । अनुगता रामं छाया इव पतिं ।

भाषा–वाक्य

१ पश्चात् आनंदित सीता रथपर चढी । पतिके साथ जानेवाली सीताको वस्त्र और आभूषण गिनकर श्वशुर दशरथने दिये । भाई रामलक्ष्मणके लिये आयुध और कवच भी दे दिये । उन सबको रथपर चढे देखकर सुमंत्रने वायु–वेगसे रथके घोडोंको चलाया ।

२ बाल और वृद्धोंसहित वह अयोध्या नगरी इससे दुःखी हुई । सब लोग रामके ही पास दौडे । सब जन आंसुओंसे भरे मुखसे युक्त होकर पीछे और आगे खडे रहे और सुमंत्रसे कहने लगे । घोडोंकी लगामें खींचो । आहिस्ते जाओ । रामका मुख देखेंगे ।

३ लोहेका निश्चयसे हृदय संदेहरहित राममाताका है. जिससे रामके वनमें जाते हुए छिन्नभिन्न हुआ नहीं । कृतकृत्य सीता है जो साथ गई रामके

अहो लक्ष्मण ! सिद्धार्थः त्वं । यत् परिचरिष्यसि भ्रातरं रामम् । एवं वदन्तः आगतं वाष्पं सोढुं न शेकुः ।

४ राजा अपि स्त्रीभिः वृतः गृहात् वहिः आगतः अब्रवीत् च द्रक्ष्यामि पुत्रं इति । रामः सूतं वदति 'याहि' इति । जनः वदति तिष्ठ' इति । सूतः उभयं कर्तुं न अशकत् । नृपतिः तु रामं गतं दृष्ट्वा दुःखेन भूमौ निपपात ।

५ गते रामे सर्वे रुरुदुः । अमात्याः तु तदा तथा रुदन्तीं कौसल्यां दशरथं च तथाविधं दृष्ट्वा ऊचुः । न एनं अनुव्रजेत् दूरं यं पुनः इच्छेत् शीघ्रं आयान्तं इति । निशम्य तद्वचः राजा सभार्यः व्यवस्थितः सुतं ईक्षमाणः । यावत् तु रजोरूपं अदृश्यत नैव तावत् आत्मचक्षुषी संजहार ।

६ यदा तु भूमिपः रामस्य रजः अपि न अपश्यत्, तदा विषण्णः भूत्वा धरणीतले पपात । अथ मूर्छितं नराधिपं समुत्थाप्य

छायाके समान पतिके । अहो लक्ष्मण ! तू कृतकृत्य है । जो सेवा करेगा भाई रामकी । इस प्रकार बोलते हुए आये आंसू सहन न कर सके ।

४ राजा भी स्त्रियोंसे घिरा हुआ घरसे बाहर आया और बोला कि पुत्रको देखूंगा । राम सूतसे बोलता है कि 'चलो' । लोग बोलते थे कि 'खडा रह ।' सारथी दोनों करनेमें समर्थ नहीं हुआ । राजा तो रामको गया हुआ देख भूमिपर गिर गया ।

५ रामके जानेके पश्चात् सब रोने लगे । मंत्री तब वैसे रोती हुई कौसल्या को और दशरथको वैसा देखकर बोले । 'नहीं उसके पीछे दूरतक जाना, जिसके फिर शीघ्र आनेकी इच्छा हो ।' सुनकर वह भाषण राजा स्त्रियोंके साथ खडा रहा पुत्रको देखता हुआ । जबतक धूलिका रूप दिखाई देता था तबतक अपनी आंखें फिराईं नहीं ।

६ जब राजाको रामके रथकी धूलि भी न दिखाई दी तब खिन्न होकर भूमिपर गिर पडा । पश्चात् मूर्छित राजाको उठाकर दुःखी कौसल्या दशरथको

शोककर्शिता कौसल्या दशरथं सान्त्वयामास। वसुधाधिपः सगद्गदं उवाच–राममातुः कौसल्याया गृहं मां नयन्तु। नान्यत्र भविष्यति हृदयस्य आरामः।

७ पुत्रद्वयविहीनं स्नुषया च वर्जितं भवनं नष्टचन्द्रं अंबरं इव राजा अमन्यत। अर्धरात्रे च एवं कौसल्यां अब्रवीत्। न पश्यामि त्वां। रामं अद्यापि मे दृष्टिः अनुगता। नैव सा निवर्तते इति बहु विललाप।

८ रामः अपि रात्रिशेषेण महत् अन्तरं जगाम। नदीं उत्तीर्य दाक्षिणां दिशं अभिमुखः प्रायात्। गोमतीं तीर्त्वा किंचिद् दूरं गत्वा दिव्यां गङ्गां ददर्श। शृंगवेरपुरं आसाद्य रामः सूतं अब्रवीत् अयं अत्र महान् इंगुदीवृक्षः। इह एव अद्य वसामहे।

सांत्वना देने लगी। राजाने गद्गद होकर कहा कि रामकी माता कौसल्याके घर मुझे ले जांय। नहीं दूसरे स्थानपर होगी हृदयकी शांति।

७ दो पुत्रोंसे रहित, बहूसे वर्जित घर चन्द्र नष्ट हुए आकाशके समान राजाने माना। आधी रातमें ही कौसल्यासे बोला। 'नहीं देखता हूं तुझे। रामके ही अभीतक मेरी दृष्टि पीछे गई है। नहीं वह पीछे हटती' ऐसा बहुत रोने लगा।

८ राम भी शेष रात्रीसे बडी दूर गया। नदी उतर कर दक्षिण दिशाकी ओर मुख कर चला। गोमतीको पारकर किंचित् दूर जाकर दिव्यगंगाको देखा। श्रृंगवेर नगरको प्राप्त होकर राम सूतसे बोला। यहां यह बडा इंगदीवृक्ष है यहां ही आज रहेंगे।

संधि।

१ श्वशुरः दशरथः ददौ = श्वशरो दशरथो ददौ।
२ च आयुधानि = चायुधानि।
३ सुमंत्रः वायुवेगेन = सुमन्त्रो वायुवेगेन।

४ अयोध्यापुरी एतेन = अयोध्यापुर्येतेन ।
५ सर्वे जनाः रामं एव = सर्वे जना राममेव ।
६ सुमन्त्रं ऊचुः च = सुमन्त्रमूचुश्च ।
७ शनैः याहि = शनैर्याहि ।
८ राममातुः यतः वने = राममातुर्यतो वने ।
९ सिद्धार्थः त्वं = सिद्धार्थस्त्वं ।
१० स्त्रीभिः वृतः = स्त्रीभिर्वृतः ।
११ गृहात् वहिः आगतः = गृहाद्वहिरागतः ।
१२ अमात्याः तु तदा = आमात्यास्तु तदा ।
१३ भूमिपः रामस्य = भूमिपो रामस्य ।

ॐ ॐ

पाठ ७

त्रिषु लिंगेषु समानः 'अस्मद्' शब्दः ।

१	अहम्	आवाम्	वयम्
२	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
३	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
४	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
५	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
६	मम; मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
७	मयि	आवयोः	अस्मासु

'अस्मत्' शब्दका अर्थ 'मैं' है । इसके सातों विभक्तियों के ये रूप हैं । इसका उपयोग पाठक करें ।

वाक्यानि ।

१ अहं पठामि, आवां पठावः, वयं पठामः =
मैं पढता हूं, हम (दोनों) पढते हैं, हम (सब) पढते हैं ।

२ स मह्यं फलं ददाति = वह मुझे फल देता है ।
३ स आवाभ्याम् पुष्पाणि न ददाति =
वह हम (दोनों) को फूल नहीं देता ।
४ अस्मभ्यं जलं देहि = हम (सब) को जल दो ।
५ एतत् अस्माकं नगरं = यह हमारा नगर है ।
६ अस्माभिः किं इदानीं कर्तव्यम् ? =
हम (सब) को क्या अब करना चाहिये ?

पाठक इसी प्रकार इन रूपोंका उपयोग करें । अब 'तू' अर्थवाले 'युष्मत्' शब्दके रूप देखिये—

त्रिषु लिंगेषु समानो 'युष्मद्' शब्दः

१	त्वम्	युवाम्	यूयम्
२	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
३	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
४	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
५	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
६	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
७	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

सूचना ।

पाठक इन दोनों शब्दोंके रूपोंमें यह स्मरण रखें कि द्वितीया, चतुर्थी और षष्ठीके रूपोंमेंसे प्रत्येक दो दो रूप हुए हैं । अब इसका उपयोग देखिये ।

वाक्यानि ।

१ त्वं अत्र आगच्छ, युवां कुत्र गच्छथः, यूयं अत्र न आगच्छथ =
तू यहां आ, तुम (दो) कहां जाते हो, तुम (सब) यहां नहीं आते ।
२ युष्माभिः किमर्थं एतत् पुस्तकं न पठितम् ? =
तुम (सब) ने क्यों यह पुस्तक नहीं पढी ?

३ युष्माकं आश्रमेषु श्वानः न सन्ति = आपके आश्रमोंमें कुत्ते नहीं हैं।
४ त्वया अत्र न आगन्तव्यम् = तुझे यहां नहीं आना चाहिये।

अब 'वह' अर्थवाले 'तद्' शब्दके रूप देखिये—

अकारान्तः पुंलिंगः 'तद्' शब्दः।

१	सः	तौ	ते
२	तम्	तौ	तान्
३	तेन	ताभ्याम्	तैः
४	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
५	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
६	तस्य	तयोः	तेषाम्
७	तस्मिन्	तयोः	तेषु

वाक्यानि।

१ सः गच्छति, तौ गच्छतः, ते गच्छन्ति =
वह जाता है, वे (दो) जाते हैं, वे (सब) जाते हैं।
२ तैः पुस्तकस्य पठनं कृतम् = उन्होंने पुस्तकका पठन किया।
३ तेषां मनसि इदानीं किं वर्तते? = उन (सब) के मनमें अब क्या है?
४ तस्मिन् त्वयि किं वीर्यं अस्ति? = उस तुझमें कौनसा पराक्रम है?
५ ताभ्यां हि इदं सर्वं व्याप्तम् = उन दोनोंसे यह सब व्याप्त है।

उसी 'तत्' शब्दके स्त्रीलिंगमें रूप निम्न प्रकार होते हैं—

१	सा	ते	ताः
२	ताम्	ते	ताः
३	तया	ताभ्याम्	ताभिः
४	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
५	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
६	तस्याः	तयोः	तासाम्
७	तस्याम्	तयोः	तासु

यहां पाठक तुलना करके देखें कि 'तत्' शब्दके पुल्लिंगके रूपोंमें और स्त्रीलिंगके रूपोंके किस प्रकार भिन्नता है—

वाक्यानि ।

१ सा युवती किं करोति ? = वह स्त्री क्या करती है ?
२ ते कुमारिके किं कुरुतः ? = वे (दो) कुमारिकाएं क्या करती हैं ?
३ ताः स्त्रियः किं पठन्ति ? = वे सब स्त्रियां क्या पढती हैं ?
४ तासु स्त्रीषु धैर्यं भवति = उन (सब) स्त्रियोंमें धैर्य होता है ।
५ तासां नारीणां नामानि कथय = उन (सब) स्त्रियोंके नाम कह ।
६ ताभिः एषः मार्गः दर्शितः = उन्होंने यह मार्ग बताया है ।
७ तयोः रूपं वर्णनीयं अस्ति = उन (दो) का रूप प्रशंसनीय है

इसी 'तत्' शब्दके नपुंसकलिंगी रूप निम्नप्रकार होते हैं—

१	तत्	ते	तानि
२	तत्	ते	तानि
३	तेन	ताभ्याम्	तैः
४	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
५	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
६	तस्य	तयोः	तेषाम्
७	तस्मिन्	तयोः	तेषु

सूचना ।

पाठक विचारपूर्वक देखेंगे तो उनको पता लग जायगा कि तृतीयासे आगेके रूप पुल्लिंगके रूपोंके समान ही हैं । प्रथमा और द्वितीयाके रूपोंमें ही विशेषता है ।

वाक्यानि ।

१ तत् फलं पक्वं अस्ति = वह फल पका हुआ है ।
२ ते फले पक्वे स्तः = वे (दो) फल पके हुए हैं ।

३ तानि फलानि पक्वानि सन्ति = वे (सब) फल पके हुए हैं।
४ तस्मात् स्थानात् अहं इदानीं एव अत्र आगतः =
उस स्थानसे मैं अभी यहां आया।
५ तस्मात् नगरात् रामचन्द्रः अद्य वनं गतः =
उस नगरसे रामचन्द्र आज ही वनमें गया।
६ संस्कृतभाषा-प्रचारकः नगरात् नगरं गच्छति =
संस्कृत भाषाका प्रचारक एक ग्रामसे दूसरे ग्राम जाता है।

ॐ ॐ
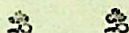
पाठ ८

पूर्व दो पाठोंमें जो रामायणकी कथा दी है उसीका सरल संधियुक्त संस्कृत इस पाठमें दिया जाता है।

रामायणम्।

(१)

दशरथः सबाष्पमतिनिःश्वस्य पुनः सुमंत्रमाह- हे सूत! चतुर्विधबला चमूः क्षिप्रं प्रतिविधीयतां रामस्यानुयात्रार्थमिति।

तच्छ्रुत्वा राम उवाच- त्यक्तभोगसंगस्य वने वन्येन जीवतो मे किं कार्यमनुयात्रेण? चीराण्येवानुयन्तु मे। खनित्रं समानयत, गच्छतेति।

निर्लज्जा कैकेयी स्वयं चीराण्याहृत्य रामं परिधत्स्वेति प्रोवाच। सोऽप्यवक्षिप्य सूक्ष्मवस्त्रं मुनिवस्त्राण्यधारयत्। तथा च लक्ष्मणः। सीता कौशेयवासिनी लज्जिता तस्थौ। ततः एकं चीरमादाय पाणिना कंठे कृत्वा धर्मज्ञा भर्तारमपृच्छत्। कथं नु बध्नामि चीरमिति।

रामं स्वयं सीतायाश्चीरं बध्नन्तं प्रेक्ष्यान्तःपुरचराः नार्यो नेत्रजं वारि मुमुचुः। ऊचुश्च रामम्- इयं कल्याणी सीता तापसवद्वने वस्तुं नार्हति।

पुत्र ! नो याचनां शृणु। तिष्ठत्वत्रैव सीता। सबाष्पस्तु गुरुर्वसिष्ठः सीतां निवार्य कैकेयीमब्रवीत्।

न गन्तव्यं वने देव्या सीतया। सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनामात्मा हि दाराः, अत इयं रामस्यात्मा सीताऽत्र मेदिनीं पालयिष्यति। अथ च यदि वैदेही वनं यास्यति, वयमपि तामनुयास्यामः। ततस्त्वमेका दुर्वृत्ता शाधि शून्यां वसुधाम्। न तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो भूपतिर्न। वनमेव राष्ट्रं भविता यत्र रामो निवत्स्यति। अतो व्यपनीय चीरं स्नुषाया उत्तमान्याभरणानि वस्त्राणि च देहि।

राजा दशरथः कैकेयीमब्रवीत्- सत्यं वसिष्ठो गुरुराह। हे अधमे ! वैदेह्याः कोऽपराधस्त्वया दृष्टः ? एवं ब्रुवन्तं पितरं रामोऽब्रवीत्। सिद्धोऽस्मि वनवासायेति।

मुनिवेषधरं रामं समीक्ष्य सह भार्याभिः राजा विगतचेतनो बभूव। मुहुर्तात्तु संज्ञां प्रतिलभ्य सुमन्त्रमब्रवीत्। त्वं हयोत्तमैः रथं योजयायाहि प्रापय महाभागं राममितो जनपदात्परम्।

राज्ञो वचनमादाय सुमंत्रः शीघ्रं रथं योजयित्वा तत्रागतः। सीतारामलक्ष्मणाः राजानं प्रदक्षिणीचक्रुः। रामो जननीं चाभ्यवादयत्। लक्ष्मणः सुमित्रायाश्चरणौ जग्राह।

ततः सीता हृष्टा रथमारुरोह। भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै वासांस्याभरणानि च संख्याय श्वशुरो दशरथो ददौ। भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां चायुधानि कवचानि च ददौ। सर्वांस्तानारूढान्दृष्ट्वा सुमन्त्रो वायुवेगेन रथस्याश्वानचोदयत्।

सबालवृद्धा साऽयोध्यापुर्यैतेन परितप्ता। सर्वे जना राममेवाभिदुद्रुवुः सर्वे जना बाष्पपूर्णमुखाः पार्श्वतः पृष्ठतश्च तस्थुः

सुमन्त्रमूचुश्च। वाजिनां रश्मीन्संयच्छ शनैर्याहि। द्रक्ष्याम रामस्य मुखम्।

आयसं नूनं हृदयमसंशयं राममातुर्यतो रामे वनं याते न भिद्यते। कृतकृत्या हि वैदेही। अनुगता रामं छायेव पतिम्। अहो लक्ष्मण! सिद्धार्थस्त्वम्। यत्परिचरिष्यसि भ्रातरं रामम्। एवं वदन्त आगतं वाष्पं सोढुं न शेकुः।

राजाऽपि स्त्रीभिर्वृतो गृहाद्बहिरागतोऽब्रवीच्च द्रक्ष्यामि पुत्रमिति। रामः सूतं वदति याहीति। जनो वदति तिष्ठेति। सूत उभयं कर्तुं नाऽशकत्। नृपतिस्तु रामं गतं दृष्ट्वा दुःखेन भूमौ निपपात।

गते रामे सर्वे रुरुदुः। अमात्यास्तु तदा तथा रुदन्तीं कौसल्यां दशरथं च तथाविधं दृष्ट्वोचुः। नैनमनुव्रजेद् दूरं यं पुनरिच्छेच्छी-घ्रमायान्तमिति। निशम्य तद्वचो राजा सभार्यो व्यवस्थितः सुत-मीक्षमाणः। यावत्तु रजोरूपमदृश्यत नैव तावदात्मचक्षुषी संजहार।

यदा तु भूमिपो रामस्य रजोऽपि नापश्यत् तदा विषण्णो भूत्वा धरणीतले पपात। अथ मूर्च्छितं नराधिपं समुत्थाप्य शोककर्शिता कौसल्या दशरथं सान्त्वयामास। वसुधाधिपः सगद्गदमुवाच राममातुः कौसल्या गृहं मां नयन्तु। नान्यत्र भविष्यति हृदय-स्याश्वासः। पुत्रद्वयविहीनं स्नुषया च वर्जितं भवनं नष्टचंद्रमि-वाम्बरं राजाऽमन्यत। अर्धरात्रे चैव कौसल्यामब्रवीत्– न पश्यामि त्वाम्। राममेवाद्यापि मे दृष्टिरनुगता। नैव सा निवर्तते। इति बहु विललाप।

रामोऽपि रात्रिशेषेण महदन्तरं जगाम। नदीमुत्तीर्य दक्षिणां दिशमभिमुखः प्रायात्। गोमतीं तीर्त्वा किञ्चिद् दूरं गत्वा दिव्यां गङ्गां ददर्श। शृंगवेरपुरमासाद्य रामः सूतमब्रवीत्। अयमत्र महानिंगुदीवृक्ष, इहैवाद्य वसामहे।

सूचना

पाठक इस पाठका उत्तम अध्ययन करें। इस पाठको वारंवार पढें और संधियुक्त वाक्य वारंवार पढकर ही समझनेका यत्न करें। प्रयत्न करके भी समझमें न आया तो समझिये कि पूर्व पाठ ठीक नहीं हुआ। इसलिये पुन पूर्व पाठ देखिये।

ॐ ॐ

पाठ ९

'सर्व' शब्दके पुल्लिंगी रूप निम्नप्रकार होते हैं—

१	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
२	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्
३	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
४	सर्वस्मै, सर्वाय	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
५	सर्वस्मात्, सर्वात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
६	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
७	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु

वाक्यानि।

१ सर्वे मनुष्याः कथं जीवन्ति ? = सब मनुष्य कैसे जीते हैं ?
२ सर्वेषां पशूनां मध्ये कः श्रेष्ठः ? = सब पशुओंमें कौन श्रेष्ठ है ?
३ सर्वेषु पुस्तकेषु का विद्या भवति ? =
सब पुस्तकोंमें कौनसी विद्या होती है ?

अब 'सर्व' शब्दके स्त्रीलिंगी रूप देखिये—

१	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
२	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
३	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः

४	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
५	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
६	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्
७	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु

वाक्यानि ।

१ सर्वासु दिक्षु वायुः वाति = सब दिशाओंमें वायु बहता है ।

२ सर्वाभिः स्त्रीभिः वस्त्राणि प्रक्षालितानि= सब स्त्रियोंने वस्त्र धोये ।

३ सर्वासां नारीणां आभूषणानि कुत्र सन्ति =
सब स्त्रियोंके आभूषण कहां हैं ?

अब सर्व शब्दके नपुंसकलिंगी रूप देखिये—

१	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
२	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि

शेष रूप पुल्लिंगी रूपोंके समान होते हैं ।

वाक्यानि ।

१ सर्वाणि पुस्तकानि अत्र आनय = सब पुस्तक यहां ला ।

२ मह्यं सर्वाणि फलानि देहि = मेरे लिये सब फल दे ।

अब 'यद्' (जो) इस शब्दके पुल्लिंगके शब्दमें रूप देखिये—

१	यः	यौ	ये
२	यम्	यौ	यान्
३	येन	याभ्याम्	यैः
४	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः
५	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
६	यस्य	ययोः	येषाम्
७	यस्मिन्	ययोः	येषु

वाक्यानि ।

१ यः पुरुषः तत्र अस्ति स एव तव भ्राता अस्ति =
जो पुरुष वहां है वही तेरा भाई है ।

२ येषां रत्नानां दर्शनं त्वया कृतं तानि एव एतानि सन्ति =
जिन रत्नोंका दर्शन तूने किया था वेही ये रत्न हैं ।

३ यस्मात् कोशात् वस्त्रं उद्धृतं तस्मिन् एव पुनः तत् स्थापय =
जिस कोशसे वस्त्र उठाया था उसीमें फिर वह रख ।

४ येभ्यः ब्राह्मणेभ्यः त्वं द्रव्यं दातुं इच्छसि, तेभ्य एव देहि =
जिन ब्राह्मणोंको तू धन देना चाहता है उनको ही दे ।

उसी 'यत्' (जो) शब्दके स्त्रीलिंगमें ये रूप होते हैं ।

१	या	ये	याः
२	याम्	ये	याः
३	यया	याभ्याम्	याभिः
४	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
५	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
६	यस्याः	ययोः	यासाम्
७	यस्याम्	ययोः	यासु

वाक्यानि ।

१ यासां राजा वरुणः अस्ति ता एव एताः आपः =
जिनका राजा वरुण है वे ही ये जल हैं ।

२ यस्यै पुत्रिकायै दुग्धं दीयते सा एव एषा =
जिस लडकीके लिये दूध दिया जाता है वही यह है ।

उसी 'यत्' शब्दके नपुंसकलिंगी रूप ये हैं—

१	यत्	ये	यानि
२	यत्	ये	यानि

शेष रूप पुल्लिंगके समान हैं।

वाक्यानि ।

१ यानि पुस्तकानि त्वया न पठितानि तानि मया पठितानि = जो पुस्तकें तूने नहीं पढीं वे ही मैंने पढीं हैं।

२ यत् ज्ञानं त्वया संपादितं तत् मह्यं कथय = जो ज्ञान तूने संपादन किया, वह मुझे कह ।

तकारान्तः पुल्लिंगो 'भवत्' शब्दः ।

१	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
सं०	हे भवन्	हे भवन्तौ	हे भवन्तः
२	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः
३	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
४	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
५	भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
६	भवतः	भवतोः	भवताम्
७	भवति	भवतोः	भवत्सु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—

द्विषत् = शत्रु
पचत् = पकानेवाला
गच्छत् = जानेवाला
पश्यत् = देखनेवाला
अर्हत् = योग्य
तिष्ठत् = ठहरनेवाला

वाक्यानि ।

१ भवान् कुत्र गच्छति ? = आप कहां जाते हैं ?

२ भवद्भिः किं कृतम् ? = आपने क्या किया ?

३ भवतां किं नामधेयम् ? = आपका क्या नाम ?

४ पचद्भ्यः धान्यं देहि = पकानेवालोंको धान्य दो ।

५ द्विषद्भिः किं उद्धृतम् ? = शत्रुओंने क्या निकाला ?

६ गच्छते किं दातुं इच्छसि ? = जानेवालेको क्य देना चाहता है ?

७ तिष्ठता पुरुषेण किमपि दृष्टं = ठहरनेवाले मनुष्यने कुछ तो देखा।

८ अर्हते मनुष्याय एव दानं दातव्यं = योग्य मनुष्यको ही दान देना चाहिये।

९ गच्छता तव भ्रात्रा मार्गे किं दृष्टम् = जानेवाले तेरे भाईने रास्तेमें क्या देखा ?

१० उपविशता पुरुषेण पुस्तकं पठितं = बैठनेवाले पुरुषने पुस्तक पढी।

ॐ ॐ

पाठ १०

(महाभारत वन. अ. १५१)

भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः।
प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२ ॥

अन्वयः— भीमसेनः तु तस्य महात्मनः तत् वाक्यं श्रुत्वा प्रहृष्टेन अन्तरात्मना हनूमन्तं प्रत्युवाच ॥

अर्थ— भीमसेन तो उस महात्माका वह वाक्य सुनकर आनंदित अन्तरात्मासे हनूमानसे बोला।

कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव।
स्वऽस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे ॥ १३ ॥

संस्कृत-टीका— हे वानरपुंगव ! हे वानरश्रेष्ठ ! मम सर्वं कार्यं त्वया कृतं एव। हे महाबाहो ! ते स्वऽस्ति अस्तु। कामये त्वां, मे प्रसीद, प्रसन्नः भव ॥

अर्थ— हे वानरोंमें श्रेष्ठ ! मेरा सब कार्य तूने किया ही है। हे बडे बाहुवाले ! तेरा कल्याण हो। चाहता हूं तेरेसे कि मेरेपर प्रसन्न हो जा।

सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवान् ।
तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं परान् ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे वीर्यवान् ! त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथाः । वयं सर्वान् परान् तवैव तेजसा विजेष्यामः ॥

अर्थ — हे वीर्ययुक्त ! तुझ नाथसे सब पांडव सनाथ हुए हैं । हम सब शत्रुओंको तेरे ही तेजसे जीतेंगे ।

एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।
भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव ॥ १५ ॥

अन्वयः— एवं उक्तः, तु हनुमान् भीमसेनं अभाषत । भ्रातृत्वात् सौहृदात् च एव तव प्रियं करिष्यामि ॥

अर्थ— इस प्रकार कहा हुआ हनुमान भीमसेनसे बोला । ' भाईपनसे और मित्र होनेसे ही तेरा प्रिय कार्य मैं करूंगा । '

चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम् ।
यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६ ॥

अन्वयः— परशक्तिसमाकुलां शत्रूणां चमूं विगाह्य, हे महाबल वीर ! यदा सिंहरवं करिष्यसि ॥

अर्थ— परशक्तिसे युक्त शत्रुसैन्यमें घुसकर, हे महाबली वीर ! जब तुम सिंहनाद करोगे ।

तदाऽहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव ।
विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ॥ १७ ॥

अन्वयः— तदा अहं स्वरवेण तव रवं बृंहयिष्यामि । विजयस्य ध्वजस्थः च दारुणान् नादान् मोक्ष्यामि ॥

अर्थ— तब मैं अपने शब्दसे तेरे शब्दको बढाऊंगा । (विजयस्य) अर्जुनके ध्वजपर रहकर बडे शब्द करूंगा ।

शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ ।
एवमाभाष्य हनूमांस्तदा पांडवनंदनम् ॥ १७ ॥
मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९ ॥

अन्वयः— ये (नादाः) शत्रूणां प्राणहराः, येन सुखं हनिष्यथ । हनूमान् तदा पांडवनंदन एव आभाष्य, भीमं मार्ग आख्याय, तत्र एव अन्तरधीयत ॥

अर्थ— जो (शब्द) शत्रुओंके प्राण हरण करनेवाले हैं। जिससे तू सुखसे शत्रुओंका हनन करेगा। हनूमान् तब पांडवकुमारको ऐसा कहकर भीमको मार्ग बताकर, वहां ही अन्तर्धान हो गये।

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीममपां पतिमथाऽव्ययम् ॥ १ ॥

(महाभारत वन० अ० १३९)

अन्वय :— ततः अहं ऋषिभिः तत्र तत्र स्तूयमानः तु अपां पतिं अव्ययं भीमं उदधिं अथ अपश्यम् ॥

अर्थ— पश्चात् मैने ऋषियों द्वारा सर्वत्र प्रशंसित होकर जलके स्वामी अव्यय भयानक समुद्रको नंतर देखा ।

फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुत्थिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते वल्गन्त इव पर्वताः ॥ २ ॥

अन्वय :— फेनवत्य प्रकीर्णाः च संहिताः च समुत्थिताः ऊर्मयः च अत्र पर्वताः वल्गन्ते इव दृश्यन्ते ॥

अर्थ— फेनसे युक्त, दूसरेमें मिली हुई, परस्पर टकरानेवाली, बडी उठनेवाली तरंगे उछलते हुए पर्वतोंके समान दिखाई देती हैं।

नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ।
तिमिंगिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिंगिलाः ॥ ३ ॥

अन्वयः— तत्र समंततः रत्नपूर्णाः सहस्रशः नावः । तथा तिमिंगिलाः कच्छपाः तिमितिमिंगिलाः (दृश्यन्ते) ॥

अर्थ— वहां चारों ओर रत्नोंसे परिपूर्ण सहस्रों नौकाएं थीं और बड़ी मछली, कछुये और मगरमच्छ दीखते थे।

सूचना

पाठक इन श्लोकोंको अच्छी प्रकार पढ़ें और स्वयं समझनेका यत्न करें अर्थ न देखते हुए ही श्लोकोंका तात्पर्य समझनेका यत्न करें।

ॐ ॐ

पाठ ११

अकारान्त पुल्लिंगः 'किम्' शब्दः।

१	कः	कौ	के
२	कम्	कौ	कान्
३	केन	काभ्याम्	कैः
४	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
५	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
६	कस्य	कयोः	केषाम्
७	कस्मिन्	कयोः	केषु.

वाक्यें

१ तव कस्मिन् अंगे रोगः समुद्भूतः ?= तेरे किस अंगमें रोग हुआ है ?

२ केषां क्षत्रियाणां एतानि शस्त्राणि ?= किन क्षत्रियोंके ये शस्त्र हैं ?

३ केषु केषु गृहेषु मनुष्याः वसन्ति ? =
किन किन मकानोंमें मनुष्य बसते हैं।

४ कस्यचित् किमपि न हरणीयम् =
किसीका कुछ भी हरण करना योग्य नहीं है।

इसी 'किम्' शब्दके स्त्रीलिंगी रूप ये हैं—

१	का	के	काः
२	काम्	के	काः
३	कया	काभ्याम्	काभिः
४	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
५	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
६	कस्याः	कयोः	कासाम्
७	कस्याम्	कयोः	कासु

वाक्यानि

१ कासु वापीषु जलं न विद्यते ? = किन बावडियोंमें जल नहीं है ?

२ कासां कन्यकानां एष शब्दः ? = किन कन्याओंका यह शब्द है ?

३ काभिः कथाभिः त्वया स्वमतं प्रतिपादितम् ? =
किन कथाओंसे तूने अपना मत प्रतिपादन किया ।

इसी 'किम्' शब्दके नपुंसकलिंगी रूप निम्नप्रकार होते हैं —

१	किम्	के	कानि
२	किम्	के	कानि

शेष रूप पुल्लिंगके समान ही हैं ।

वाक्यानि

१ कानि पुस्तकानि त्वया पठितानि ? = कौनसी पुस्तकें तूने पढीं ?

२ के फले त्वया भक्षिते ? = कौनसे (दो) फल तूने खाये ?

३ किं निमित्तं त्वं तत्र न गच्छसि ? =
किस कारण तू वहां नहीं जाता है ?

४ कानि कानि दैवतानि त्वं पूजयसि ? =
कौन कौनसे दैवत तू पूजता है ?

मकारान्तः पुल्लिंगः 'इदम्' शब्दः ।

(इदम् = यह)

१	अयम्	इमौ	इमे
२	इमम्, एनम्	इमौ, एनौ	इमान्, एनान्
३	अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः
४	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
५	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
६	अस्य	अनयोः, एनयोः	एषाम्
७	अस्मिन्	अनयोः, एनयोः	एषु

वाक्यानि ।

१ अयं पुरुषः अत्र किं करोति ? = यह पुरुष यहां क्या करता है ?

२ इमौ बालकौ अत्र पठतः = ये (दो) बालक यहां पढते हैं ।

३ अस्मात् नगरात् त्वं किं नयसि ? = इस नगरसे तू क्या लेता है ?

उसी इदं (यह) शब्दके स्त्रीलिंगके रूप देखिये—

१	इयम्	इमे	इमाः
२	इमाम्, एनाम्	इमे, एने	इमाः, एनाः
३	अनया, एनया	आभ्याम्	आभिः
४	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
५	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
६	अस्याः	अनयोः, एनयोः	आसाम्
७	अस्याम्	अनयोः, एनयोः	आसु

वाक्यानि ।

१ इमाः शिक्षया संपन्नाः स्त्रियः= ये शिक्षासे संपन्न स्त्रियाँ हैं ।

२ आसां विवाहः श्वः भविष्यति = इनका विवाह कल होगा ।

+

३ आसु स्त्रीषु विश्वासः कर्तव्यः = इन स्त्रियोंमें विश्वास करना योग्य है।
४ इयं नारी पतिगृहं गच्छतु = यह स्त्री पतिके घर जावे।
५ अस्यै नूतनं वस्त्रं देहि = इसके लिये नया वस्त्र दे।
६ आभ्यां अन्नं पाचितं = इन (दो स्त्रियोंने) अन्न पकाया।

उसी 'इदं' शब्दके नपुंसकलिंगी रूप ये हैं—

१	इदम्	इमे	इमानि
२	इदम्, एनम्	इमे, एने	इमानि, एनानि
३	अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः

शेष विभक्तियोंके रूप पुल्लिंगके समान ही होते हैं।

वाक्यानि।

१ इदं स्थानं मया प्राप्तं = यह स्थान मैंने प्राप्त किया।
२ इमानि फलानि त्वं भक्षय = ये फल तू खा।
३ इदं नगरं कस्य राज्ञः ? = यह नगर किस राजाका (है)?

संस्कृत वाचन-पाठः।

भीमसेनस्तु तस्य महात्मनस्तद्वाक्यं श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना हनूमन्तं प्रत्युवाच। हे वानरपुङ्गव ! मम सर्वं कार्यं त्वयैव कृतम्। हे महाबाहो ! ते स्वस्त्यस्तु, कामये त्वां, मे प्रसीद। हे वीर्यवान् ! त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथाः। वयं सर्वान् परान्तवैव तेजसा विजेष्यामः। एवमुक्तस्तु हनूमान् भीमसेनमभाषत। भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चैव तव प्रियं करिष्यामि। परशक्तिसमाकुलां शत्रूणां चमूं विगाह्य, हे महाबल ! यदा त्वं सिंहरवं करिष्यसि, तदाऽहं स्वरवेण तव रवं बृंहयिष्यामि। विजयस्य ध्वजस्थश्च दारुणान्नादान्मोक्ष्यामि। ये नादाः शत्रूणां प्राणहराः, येन सुखं शत्रून् हनिष्यथ। हनूमान्तदा पाण्डवनन्दनमेवमाभाष्य, भीमं मार्गमाख्याय, तत्रैवान्तरधीयत।

॥ ॥

पाठ १२

सकारान्तः पुल्लिंगो 'अदस्' शब्दः ।

(अदस् = वह)

१	असौ	अमू	अमी
२	अमुम्	अमू	अमून्
३	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
४	अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
५	अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
६	अमुष्यः	अमुयोः	अमीषाम्
७	अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु

वाक्यानि ।

१ असौ पुरुषः धार्मिकः अस्ति = वह पुरुष धार्मिक है ।
२ अमीषां चित्तानि क्रूराणि सन्ति = उनके चित्त क्रूर हैं ।
३ अमुष्मिन् लोके सुखं भवतु = उस लोकमें सुख होवे ।
४ अमीभ्यः बालकेभ्यः पयः देहि = उन बालकोंके लिये दूध दे ।
५ अमुष्मात् लोकात् त्वं आगतः = उस लोकसे तू आ गया ।

उसी 'अदस्' शब्दके स्त्रीलिंगके रूप देखिये—

१	असौ	अमू	अमूः
२	अमूम्	अमू	अमूः
३	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
४	अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
५	अमुष्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
६	अमुष्याः	अमुयोः	अमूषाम्
७	अमुष्याम्	अमुयोः	अमूषु

पूर्व रूपोंमें और इन रूपोंमें जो भिन्नता है उसका ध्यान पाठक अवश्य रखें ।

वाक्यानि।

१ अमूषां एतत् धनं = उन स्त्रियोंका यह धन (है)।
२ अमुष्याः वापिकायाः एतत् जलं = उस कुएंका यह जल (है)।
३ अमूषु मालासु सुगंधयुक्तानि पुष्पाणि न सन्ति = उन मालाओंमें सुगंधयुक्त फूल नहीं हैं।
४ अमूः नद्यः शुष्काः संजाताः = वे नदियां सूखी हो गई हैं।

उसी , अदस् ' शब्दके नपुंसकलिंगी रूप ये हैं—

१	अदः	अमू	अमूनि
२	अदः	अमू	अमूनि
३	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः

शेष रूप पुल्लिंगके समान होते हैं।

वाक्यानि ।

१ अमूनि पुष्पाणि अत्र मूषकेन भक्षितानि = वे फूल यहां चूहेने खाये।
२ अदः तव स्थानं = वह तेरा स्थान (है)।

दकारान्तः पुल्लिंगः ' एतद् ' शब्दः ।

(एतत् = यह)

१	एषः	एतौ	एते
२	एतम्, एनम्	एतौ, एनौ	एतान्, एनान्
३	एतेन, एनेन	एताभ्याम्	एतैः
४	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
५	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
६	एतस्य	एतयोः, एनयोः	एतेषाम्
७	एतस्मिन्	एतयोः, एनयोः	एतेषु

वाक्यानि ।

१ एते राजानः युद्धाय गच्छन्ति = ये राजा युद्धकेलिये जाते हैं ।

२ एतस्मात् स्थानात् त्वं शस्त्राणि नय = इस स्थानसे तू शस्त्र ले जा ।

३ एतेभ्यः ग्रामेभ्यः शूराः पुरुषाः एकीभूताः = इन गांवोंसे शूर पुरुष एक हो गये ।

४ एतेषां पुस्तकानां पृष्ठानि केन कृत्तानि ? = इन पुस्तकोंके पृष्ठ किसने काटे ?

शब्दके स्त्रीलिंगके रूप देखिये—

१	एषा	एते	एताः
२	एताम्, एनाम्	एते, एने	एताः, एनाः
३	एतया, एनया	एताभ्याम्	एताभिः
४	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः
५	एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः
६	एतस्याः	एतयोः, एनयोः	एतासाम्
७	एतस्याम्	एतयोः, एनयोः	एतासु

वाक्यानि ।

१ एतासु ओषधीषु रसः न विद्यते = इन औषधियोंमें रस नहीं है ।

२ एतासां मर्कटीनां नर्तनं अद्य भविष्यति = इन बंदरियोंका नाच आज होगा ।

३ एताभिः स्त्रीभिः गायनं न कृतं = इन स्त्रियोंने गायन नहीं किया ।

इसी 'एतत्' शब्दके नपुंसकलिंगी रूप ये हैं—

१	एतत्	एते	एतानि
२	एतत्	एते	एतानि

शेष रूप पुल्लिंगके समान ही होते हैं।

वाक्यानि।

१ एतानि पात्राणि घृतेन पूरय = ये बर्तन घीसे पूर्ण कर।
२ एतत् जलं शुद्धं न वर्तते = यह जल शुद्ध नहीं है।
३ एते अंगुलीयके कस्य स्तः = ये (दो) अंगूठियां किसकी हैं?
४ एतत् वनं त्वं पश्यसि किम् = इस अरण्यको तू देखता है क्या?
५ न अहं एतत् वनं पश्यामि = नहीं मैं इस अरण्यको देखता (हूँ)।
६ एते नगरे सः गच्छति = इन (दो) गांवोंको वह जाता है।
७ एतानि वस्त्राणि तस्मै देहि = ये सब वस्त्र उसको दे।
८ एतेन बालकेन त्वं दृष्टः = इस बालकसे तू देखा गया।
९ एताभ्यां द्वाराभ्यां गृहं पिहितं = इन (दो) दरवाजोंसे घर बंद किया।
१० एतैः गुणैः विद्वान् शोभते = इन गुणोंसे विद्वान् शोभता है।
११ एतस्मै बालकाय धनं देहि = इस बालकको धन दे।
१२ एतस्मात् ग्रामात् सः अन्यं ग्रामं गतः = इस गांवसे वह दूसरे गांव गया।
१३ एतस्य गृहं कुत्र अस्ति? = इसका घर कहां है?
१४ एतस्मिन् नगरे बहवः पुरुषाः संति = इस गांवमें बहुत पुरुष हैं।

सूचना।

इसी प्रकार "सर्वनामो" के रूप होते हैं। पाठक इनका उपयोग करके वाक्य बना सकते हैं। संस्कृतमें स्थान स्थानपर इनके प्रयोग आते हैं। उनको देखते ही स्मरण होना चाहिये कि इस शब्दका इस विभक्तिका यह रूप है।

संस्कृत-वाचन-पाठ

(१)
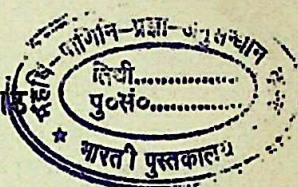
अर्जुन उवाच— ततोऽहमृषिभिस्तत्र तत्र स्तूयमानस्तु अपां पतिमव्ययं भीममुदधिमथापश्यम् । फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुत्थिता ऊर्मय अत्र पर्वता वल्गन्त इव दृश्यन्ते । तत्र समन्ततो रत्नपूर्णाः सहस्रशो नावः । तथा तिमिंगिलाः कच्छपास्तिमितिमिंगिलाश्च दृश्यन्ते ।

(२)

सनत्कुमार उवाच— क्षत्रियेण सहितं ब्रह्म, तथा च ब्रह्मणा सह क्षत्रं, संयुक्तौ शत्रून्दहतः, अग्निमारुतौ वनानीव । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः प्राप्तराज्याः परन्तपाः पाण्डवाः कृष्णया सह खाण्डवप्रस्थे रेमिरे ।

कथा ।

महाराष्ट्रदेशे सातारामंडले औंधनामकः एकः ग्रामः अस्ति । तत्र एकः सर्वशास्त्रपारंगतः अनन्तशर्मा नामकः कः चित् पंडितः निवसति । तस्य सुशीला नाम्नी एका कन्या रूपेण गुणैश्च शोभना आसीत् । तस्य पंडितस्य गृहे बहवः छात्राः शास्त्राध्ययनं कुर्वाणा आसन् । स सर्वेभ्यः अपि विद्यार्थिभ्यः अन्नवस्त्रादिकं प्रदाय, तान् पुत्रवत् परिपाल्य, अध्यापयति स्म । तस्य गृहे दिवारात्रं विविधशास्त्राणां पाठः प्रचलति स्म । बाल्यादारभ्य पितुः समीपं उपविश्य सर्वान् शास्त्रपाठान् सा पुत्री शृणोति स्म । तेन सा सर्वेषु शास्त्रेषु पारंगता संजाता ।

ॐ ॐ

पाठ १३

अब इस पाठमें श्लोकोंका अध्ययन कीजिये—

सनत्कुमार उवाच—

ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
संयुक्तौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ २५ ॥

(महाभारत वन. अ. १८५)

संस्कृत-टीका— क्षत्रेण क्षत्रियवर्णेन सहितं सहितः ब्रह्म ब्राह्मणवर्णः, तथा च ब्रह्मणा ब्राह्मणवर्णेन सह क्षत्रं क्षत्रियवर्णः यदा भवति तदा द्वौ अपि संयुक्तौ शत्रून् दहतः अमित्रान् दहन्तौ । यथा अग्निमारुतौ अग्निः च मारुतः च अग्निमारुतौ अग्निवायू वनानि अरण्यानि दहतः तद्वत् ब्राह्मणक्षत्रियौ मिलित्वा शत्रून् दहतः ।

अर्थ— सनत्कुमार बोले— ब्राह्मण क्षत्रियके साथ और क्षत्रिय ब्राह्मणके साथ, मिलकर शत्रुओंको उसीप्रकार जलाते हैं. जैसे अग्नि और वायु वनोंको जलाते हैं ।

वैशम्पायन उवाच—

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
रेमिरे खाण्डवप्रस्थे प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ५ ॥

(महाभारत आदि. अ. २१०)

संस्कृत-टीका— धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः धृतराष्ट्रेण अभ्यनुज्ञाताः राज्ञा धृतराष्ट्रेण आज्ञापिताः पांडवाः पाण्डुपुत्राः धर्मराजादयः कुंतीपुत्राः, कृष्णया द्रौपद्या सह, प्राप्तराज्याः प्राप्तं लब्धं राज्यं यैः ते प्राप्तराज्याः लब्धराष्ट्राः, परंतपाः परं श्रेष्ठं तपः येषां ते पांडवाः, खांडवप्रस्थे देशविशेषे रेमिरे हर्षिताः भूत्वा राज्यं चक्रुः ।

अर्थ— वैशम्पायन बोले— धृतराष्ट्रसे आज्ञा प्राप्त होनेसे राज्य प्राप्त कर, द्रौपदीके साथ श्रेष्ठ तप करनेवाले सब पांडव खांडवप्रस्थमें रमने लगे ।
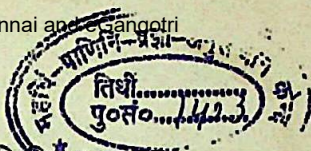
प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसन्धो युधिष्ठिरः।
पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ६ ॥

संस्कृत-टीका— महातेजाः महत् तेजः यस्य सः बृहत्तेजाः सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः युधिष्ठिरः धर्मराजा भ्रातृभिः भीमार्जुनादिभिः सह राज्यं प्राप्य धर्मेण धर्मानुकूलेन राज्यशासनेन पृथिवीं भूमिं राज्ं पालयामास पालितवान् ।

अर्थ— बडे तेजवाला और सत्य-प्रतिज्ञा करनेवाला धर्मराज भाइयोंके साथ राज्य प्राप्त कर धर्मानुकूल रीतिसे पृथ्वीका पालन करने लगा ।

जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।
मुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पांडुनंदनाः ॥ ७ ॥

संस्कृत-टीका— जितारयः जिताः विजिताः पराजिताः अरयः शत्रवः यैः ते जितारयः पराजितशत्रवः । महाप्राज्ञाः महाज्ञानिनः, सत्यधर्मपरायणाः सत्यश्च असौ धर्मश्च सत्यधर्मः सत्यधर्मपालने परायणाः पराकाष्ठां गताः, पांडुनंदनाः पांडोः पुत्राः, परमिकां मुदं प्राप्ताः अतीव हर्षिताः, तत्र खांडवप्रस्थे एव ऊषुः निवासं चक्रुः ।

अर्थ— शत्रुओंका पराजय करनेवाले, बडे बुद्धिमान् तथा सत्यधर्मके पालन करनेवाले पांडव अति हर्षसे वहां रहने लगे ।

कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
आसांचक्रुर्महार्हेषु पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ८ ॥

संस्कृत-टीका— पुरुषर्षभाः पुरुषेषु श्रेष्ठाः पांडवाः, सर्वाणि अखिलानि पौरकार्याणि पौराणां नगरनिवासिनां जनानां कार्याणि कर्माणि, तेषां हितार्थं करणीयानि कर्माणि, कुर्वाणा, कुर्वन्तः ते पांडवाः महार्हेषु श्रेष्ठेषु पार्थिवेषु आसनेषु आसांचक्रुः उपविष्टाः ।

अर्थ— मनुष्योंमें श्रेष्ठ पाण्डव नागरिकोंके सब कार्य करते हुए बडे मूल्यवान् आसनोंपर बैठने लगे ।

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ॥ ९ ॥

संस्कृत-टीका— अथ अनन्तरं किञ्चित् कालात् ऊर्ध्वं सर्वेषु तेषु महात्मसु पांडवेषु आसनेषु उपविष्टेषु यदृच्छया अथ देवर्षिः नारदः आजगाम आगतः ।

अर्थ— कुछ समय जानेके पश्चात् वे सब आसनोंपर बैठे थे, इतनेमें यदृच्छासे देव-ऋषि नारद आ गये ।

आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः ।
देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ॥ १० ॥

संस्कृत-टीका— तस्मै नारदाय स्वं स्वकीयं रुचिरं सुंदरं आसनं युधिष्ठिरः धर्मराजः प्रददौ । उपविष्टस्य देवर्षेः नारदस्य स्वयं यथाविधि, विधि अनतिक्रम्य यथा भवति तथा, अर्घ्यं पूजां च प्रददौ ।

अर्थ— उस नारदके लिये अपना सुन्दर आसन युधिष्ठिरने दिया और देवऋषि नारदके बैठनेपर स्वयं यथायोग्य विधिके अनुसार उसकी पूजा की ।

प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः प्रीतमनास्तदा ।
आशीर्भिर्वर्धयित्वा च तमुवाचास्यतामिति ॥ १२ ॥

अन्वयः— तदा तां पूजां प्रतिगृह्य प्रीतमनाः ऋषिः आशीर्भिः वर्धयित्वा तं आस्यतां इति उवाच ॥

संस्कृत-टीका— तदा तस्मिन् काले तां धर्मराजकृतां पूजां सत्कारं प्रतिगृह्य स्वीकृत्य प्रीतमनाः प्रीतं संतुष्टं मनः अन्तःकरणं यस्य तथाविधः भूत्वा ऋषिः नारदमुनिः आशीर्भिः आशीर्वादवचनैः वर्धयित्वा वृद्धिं प्रापयित्वा तं धर्मराजं आस्यतां उपविशतु इति एवं प्रकारेण उवाच उक्तवान् ।

अर्थ— उसी समय धर्मराजासे की हुई पूजा ग्रहण करके अत्यंत संतुष्ट हुए उस नारदमुनिने धर्मराजाको बहुत आशीर्वाद देकर उसको बैठो ऐसा कहा ।
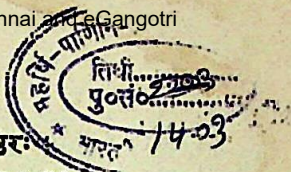
निषसादाऽभ्यनुज्ञातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ।
कथयामास कृष्णायै भगवन्तमुपस्थितम् ॥ १३ ॥

अन्वयः— ततः अभ्यनुज्ञातः राजा युधिष्ठिरः निषसाद, उपस्थितं भगवन्तं कृष्णायै कथयामास ॥

संस्कृत-टीका— ततः अनन्तरं अभ्यनुज्ञातः नारदेन आज्ञापितः राजा युधिष्ठिरः धर्मराजः निषसाद उपविष्टः । उपस्थितं प्राप्तं भगवन्तं सर्वगुणैश्वर्यसंपन्नं नारदं मुनिं कृष्णायै द्रौपद्यै कथयामास कथितवान् ।

अर्थ— पश्चात् नारदमुनिकी आज्ञा पाकर राजा युधिष्ठिर नीचे बैठ गया और भगवान् नारद आ गये हैं ऐसा उन्होंने द्रौपदीको समझाया ।

सूचना ।

पाठक इन श्लोकोंका उत्तम अभ्यास करें । जहांतक हो सके वहांतक अर्थ न देखते हुए ही श्लोकोंका अर्थ समझनेका यत्न करें । थोडा प्रयत्न करनेपर श्लोकोंका अर्थ सुगमतासे समझमें आ सकता है ।

❀ ❀

पाठ १४

वैदेहीहरणम् ।

ततः उदग्रविक्रमः रामः त्रिविनतं चापं आदाय सुवर्णमृगं अनुजगाम । ततः महावने आवेक्ष्य आवेक्ष्य धावन्तं, शङ्कितं, समुद्भ्रान्तं, अम्बरं उत्पतन्तं केषुचित् वनोद्देशेषु दृश्यमानं

वैदेही-हरण ।

तब तेज पराक्रमवाला राम तीन स्थानोंमें मुडे हुए धनुष्यको लेकर सुवर्णमृगके पीछे चल पडा । तब बडे वनमें देख देखकर दौडते हुए, शंकित, घबराये हुए, आकाशमें छलांग मारते हुए, किन्हीं वनभागोंमें दिखाई देते

अदृश्यं च मुहूर्तात् एव समीपं. मुहूर्तादेव दूरात् परिदृश्यमानं तं एव मृगं उद्दिश्य रामः ज्वलन्तं पन्नगं इव ज्वलितं दीप्तं ब्रह्मविनिर्मितं शरं चापे सुदृढं संधाय मुमोच। स शरोत्तमः मृगरूपस्य मारीचस्य हृदयं बिभेद। स च मरणकालं प्राप्तं विज्ञाय राघवस्य सदृशं 'हा सीते! हा लक्ष्मण!' इत्येवं स्वनं चकार। 'हा सीते! हा लक्ष्मण!' इति एवं आक्रोशं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् महाबाहुः लक्ष्मणश्च कां अवस्थां गमिष्यति, इति चिन्तयन्तं रामं तीव्रं विषादजं भयं आविवेश। ततः राघवः त्वरमाणः जनस्थानं प्रतस्थे। सीता तु तत् वने भर्तुः सदृशं आर्तस्वरं विज्ञाय लक्ष्मणं उवाच– 'गच्छ, जानीहि राघवम्। क्रोशतः परमार्तस्य तस्य रामस्य मया शब्दः साम्प्रतं एव श्रुतः। वने आक्रन्दमानं भ्रातरं त्वं त्रातुं अर्हसि। त्वं तं शरणैषिणं भ्रातरं क्षिप्रं अभिधाव।' तथोक्तः लक्ष्मणः तु भ्रातुः शासनं 'सीतां विहाय न कुत्रापि

हुए और किन्हींसे अदृश्य होते हुए, क्षणमें पासे और क्षणमें दूर दिखाई देते हुए उस मृगको उद्देश्य करके रामने जलते हुए सांपकी तरह जलते हुए, प्रकाशित; ब्रह्मसे निर्मित बाणको धनुषपर अच्छी तरह चढाते हुए, निशाना करके छोडा। उस उत्तम बाणने मृगरूपी मारीचके हृदयको फाड डाला। उसने मौतका समय आ गया है ऐसा जानकर रामके सदृश 'हा सीता! हा लक्ष्मण!' इस प्रकारका शब्द किया। 'हा सीता! हा लक्ष्मण! इस प्रकारकी चिल्लाहट सुनकर सीताकी क्या स्थिति होगी और लक्ष्मण किस अवस्थाको प्राप्त करेगा, इस प्रकार सोचते हुए राममें कठोर शोकसे उत्पन्न होनेवाले भयने प्रवेश किया। तब राम शीघ्रता करता हुआ जनस्थानकी ओर चल पडा। सीता वनमें पतिके शब्दके सदृश उस दुःखके शब्दको जानती हुई लक्ष्मणसे बोली— 'जा रामका पता कर। अत्यंत दुःखी चिल्लाते हुए रामका शब्द मैंने अभी ही सुना है। वनमें दुःखसे रोते हुए की तुझे रक्षा करनी चाहिये। तू उस शरणकी इच्छावाले भाईके प्रति शीघ्र दौड।' उस प्रकार कहा हुआ लक्ष्मण, भाईकी आज्ञा है कि 'सीताको
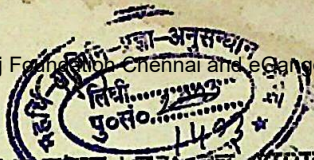
गन्तव्यं ' इति तां विज्ञाप्य न जगाम । लक्ष्मणेन च क्षुभिता जनकात्मजा तं उवाच । ' यः त्वं अस्यां अवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे, तत् नूनं मत्कृते लोभात् नानुगच्छसि । ' एवं ब्रुवाणां बाष्पशोकसमन्वितां त्रस्तां मृगवधूं इव सीतां लक्ष्मणः अब्रवीत् । ' हे वैदेहि ! पन्नगैः, असुरैः, गन्धर्वैः देवदानवराक्षसैश्च तव भर्ता जेतुं अशक्यः अत्र न संशयः । रामः समरे अवध्यः अस्ति, तस्मात् त्वं एवं वक्तुं न अर्हसि । त्वां च अस्मिन् वने राघवं विना हातुं न अहं उत्सहे । महावने विविधा वाचः राक्षसा व्याहरन्ति । तस्मात् न त्वं एवं चिन्तयितुं अर्हसि । ' एवं लक्ष्मणेन उक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना सत्यवादिनं लक्ष्मणं परुषं वाक्यं अब्रवीत् । ' अनार्य ! नृशंस ! रामस्य महत् व्यसनं तव प्रियं इति अहं मन्ये, यत् रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा एतानि वाक्यानि प्रभाषसे । हे लक्ष्मण ! त्वद्विधेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु नृशंसेषु सपत्नेषु यत् पापं भवेत्

छोडकर कहीं भी मत जाना ' इस प्रकार उसे बतलाकर न गया तब वह क्षोभको प्राप्त हुई जनककी पुत्री उसे बोली– ' जो तू ऐसी अवस्थामें भाईको प्राप्त नहीं होता, तो जरूर मेरी प्राप्तिके लिये नहीं जा रहा है । ' इस प्रकार बोलती हुई, आंसुओं तथा शोकसे युक्त, डरी हुई मृगीके समान सीताको लक्ष्मणने कहा– ' हे वैदेहि ! पन्नग, असुर, गन्धर्व, देव, दानव और राक्षसोंसे तेरे स्वामीका जीता जाना अशक्य है । इसमें संशय नहीं है । राम लडाईमें नहीं मारा जा सकता । अतः तुझे इस प्रकार बोलना नहीं चाहिये और तुझे मैं इस वनमें बिना रामके छोडना नहीं चाहता । इस महावनमें विविध वाणियोंको राक्षस बोलते रहते हैं । अतः तुझे इस प्रकार चिन्ता न करनी चाहिये । ' इस प्रकार लक्ष्मणसे कही गयी क्रुद्ध हुई हुई लाल आंखें करके सत्य बोलनेवाले लक्ष्मणको कठोर वाक्य कहने लगी– ' दुष्ट ! मैं जानती हूं कि रामपर आई हुई बडी भारी आपत्ति देखकर ऐसी बातें कहता है । हे लक्ष्मण ! तेरे जैसे नित्य छिपकर विचरण करनेवाले

तत् न एव चित्रम् ! सुदुष्टस्त्वं वने एकः एक रामं अनुगच्छसि, तत् मम हेतोः भरतेन वा प्रयुक्तः असि। सौमित्रे ! तव अपि भरतस्य वा तत् न सिध्यति। इन्दीवरश्यामं पद्मनिभेक्षणं रामं भर्तारं उपसंश्रित्य कथं अहं पृथक् जनं कामयेयम् ? सौमित्रे ! तव समक्षं प्राणान् त्यक्ष्यामि। रामं विना क्षणं अपि भूतले न एव जीवामि।' इत्येवं सीतया परुषं वाक्यं उक्तः सः जितेन्द्रियः लक्ष्मणः प्राञ्जलिः सीतां अब्रवीत्- 'उत्तरं वक्तुं नोत्सहे, तथापि हे मैथिलि ! स्त्रीषु अप्रतिरूपं वाक्यं तु न चित्रम्। एष नारीणां स्वभावः। हे वनेचराः ! मे उपशृण्वन्तु, यूयं हि साक्षिणः। परुषं उक्तः अनया अहं गच्छामि।'

पापी शत्रुओंमें जो पाप भरा रहता है वह कोई आश्चर्यकी बात नहीं है। अति दुष्ट तू जो वनमें अकेला अकेले रामके पीछे पीछे फिरता है, वह मेरे लिये है. अथवा भरतसे तू प्रेरणा किया हुआ है। हे सुमित्राके पुत्र ! वह तेरा और भरतका उद्देश्य सिद्ध न होगा। नीलकमलके सदृश श्याम कमलनेत्र रामको पति प्राप्त करके कैसे मैं अन्य जनकी इच्छा कर सकती हूं ? हे सौमित्रि ! तेरे सामने ही प्राणोंको त्याग दूंगी। रामके विना क्षणभर भी पृथ्वीपर नहीं जीऊंगी।' इस प्रकार सीता द्वारा कठोर वचन कहा हुआ वह जितेन्द्रिय लक्ष्मण हाथ जोडकर सीताको बोला। 'उत्तर देना नहीं चाहता। तो भी हे मैथिलि ! स्त्रियोंके लिए असदृश ऐसे वाक्य बोलना कोई आश्चर्यकी बात नहीं है। यह तो लोकमें स्त्रियोंका स्वभाव है। हे वनमें चरनेवालो ! मेरी बात सुनो। तुम साक्षी हो। इसके द्वारा कठोर। शब्द कहा हुआ मैं जा रहा हूं।'

मुद्रक-प्रकाशक : व. श्री. सातवळेकर, भारत मुद्रणालय, पारडी (बलसाड)